

QORAQALPOQ ZARGARLIK SANATI

Yeshimbetova Shahnoza Xaydarovna

OzMU Tarix fakulteti

“Antropologiya va etnologiya” kafedrası

I- bosqich magistranti

yeshimbetovashahnoza.2@gmail.com

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada XX asr qoraqalpoq hunarmandchiligida zargarlik sanatining orni masalasi korib chiqilgan. Maqolada zargarlik taqinchoqlarining shakllari, ishlab chiqarish texnikasi, vazifasiga kora, yosh bilan bogliq tabaqalanishi, shuningdek, zargar ustalar haqida ham malumot berilgan.

Kalit sozlar: qoraqalpoq, zargarlik, “shar tuyme”, “jez bilezik”, “jalpaq sirga”, “baldaqli sirga”, “arebek”, “ongirmonshaq”, “saukele”

1. Dolzarbligi

Qoraqalpoq zargarlik sanati haqida toxtalib otadigan bolsak, qoraqalpoqlar Orta Osiyo va Qozogistonning boshqa xalqlari singari qadimdan zargarlik bilan shugullanganlar. Zargarlik qoraqalpoq xalqi ananaviy kasbining eng kam organilgan sohasi bolib, u etnografik adabiyotlarda juda kam yoritilgan. Shuningdek, tarixiy va etnografik tadqiqotlarni organar ekanmiz, birinchi navbatda uning nazariy — uslubiy jihatlariga tayangan holda ilmiy xulosa chiqarishga etibor qaratiladi, hamda xalq ananaviy hunarmandchiligi turlarining otmishda va bugun ham dehqonchilik, chorvachilik, sanoat ishlab chiqarishi, zamonaviy sanoat bilan bir qatorda jamiyat madaniy va iqtisodiy hayotida muhim ahamiyat kasb etishini unutmashligimiz kerak.

2. Qollanilgan metodlar va mavzuni organilganlik darajasi

Maqola etnologiya metodlari - etnografik dala tadqiqotlari asosida, xususan, bugungi kunda Qoraqalpogiston Respublikasi, Beruniy tumanida istiqomat qiluvchi aka-uka Said, Hamid Samatovlar olindan buyurtmaga kora zargarlik buyumlarini yasash bilan shugullanib kelayotganliklari, shuningdek, 1996- yil Beruniy tumanida tugilgan axborotchi Alimov Shoxrux ham, asosan kumushdan buyurtmaga kora uzuk, zirak, boyinga taqadigan zanjir, bilaguzuk kabi zargarlik buyumlarini yasashini va sulolaning 3- avlodi ekanligini tasdiqlagan axborotchilar bergan malumotlar kiritilgan.[9,1] Zargarlar tomonidan olingan anketa sorovlari natijalari va ilmiy adabiyotlar bilan umumlashtirilib tarixiy izchillik va qiyoslash metodi orqali tahlil qilingan.

Qoraqalpoqlar etnografiyasini organish 1917 yilgi ozgarishlardan keyin tizimli va keng miqyosda amalga oshirilgani bois, masala qoraqalpoq xalq amaliy sanatini organgan A.S.Morozova, S.P.Tolstov, T.A.Jdankolarning dala tadqiqotlari va ilmiy

maqolalari orqali, shuningdek, sanatshunos kabi bir qancha etnografik manbalari asosida toplangan.

Xususan, T.A.Jdanko SSSR FA Etnografiya instituti va Qozogiston ekspeditsiya jamiyatining Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi materiallari asosida "Qoraqalpoq xalq bezak sanatini organish" nomli maqolasida qoraqalpoqlarning bezak sanatiga alohida etibor qaratilganligini qayd etish lozim.

Shuningdek, T.A.Jdanko 1958-yilda SSSR FA Xorazm arxeologiya va etnografiya ekspeditsiya dala tadqiqotlari asosida "Qoraqalpoqlarning xalq bezak sanati" nomli asarida hunarmandchilikning quyidagi: yogoch oymakorligi, zargarlik, kashtachilik, kigiz bosish turlari haqida malumot bergan. [1, 379-380].

Qoraqalpogiston etnografiyasida xalq hunarmandchiligi alohida diqqatga sazovor bolib, A.Utemisov bir necha yillardan beri shu muammo yuzasidan malumotlar toplashga uringan.[2,] Qoraqalpoq hunarmandchiligi avloddan-avlodga otib, qishloq xojaligi qurollari, suv kotaruvchi inshootlar, transport vositalari, kiyim-kechak, uy-rozgor anjomlari va boshqalar bilan taminlangan holda yaxlit iqtisodiyotda muhim orin tutgan. U "qoraqalpoqlar ichida mening hunarmandlarim bor: temirchi usta -"shoyinshi", duradgorlar -"agash usta", etikchilar -"yetikshi", qalpoqchilar -"malaqayshi" moynali kiyim tikuvchilar- "tonshi", zargarlar -"zerger" va b., deb takidlab otgan.

Sanatshunos Z.Aliyevaning qator maqolalarida ananaviy libosning ajralmas qismi-zargarlik buyumlari oz aksini topgan. Muallif ayollar taqinchoqlari materiallaridan foydalanib, qoraqalpoqlarning XIX-XX asr boshlaridagi zargarlik sanatining badiiy xususiyatlari va timsollarini ochib beradi. [3,12-15]

3.Tadqiqot natijalari

Qoraqalpoqlar yarim otroq xalq bolib, turli hunarmandchilik turlari bilan shugullanganlar. Tarixiy-etnografik manbalarga kora qoraqalpoqlar orasida temirchilik, yogoch oymakorligi, egarchi, zargarlik, bosh kiyim tikuvchilar, uychi(yurt ustasi), konchilik va boshqa hunarmandlar bolgan. Shuningdek, Qoraqalpoq ayollari toqimachilik, gilamdozlik, kashtadozlik bilan shugullanganlar.

Zargarlik - badiiy hunarmandchilik sohasi bolib, oltin, kumush, mis, qalay kabi rangli metallardan zeb-ziynat buyumlari (taqinchoq), bezak buyumlari yashash kasbidir. Arxeologik topilmalar zargarlikning qadimdan mavjudligini korsatadi. [4,680]

XIX asr oxiri- XX asr boshlarida oziga xos ishlanishi, shakli, bezaklari, xususiyatlari bilan bir-biridan farq qilgan xilma-xil zargarlik buyumlari keng tarqalgan, zeb - ziynat buyumlari toplamlari vujudga kelgan. Asrlar osha avloddan-avlodga otib kelayotgan zargarlik sanati XX asr boshlarida inqirozga yuz tutdi, xalq ustalarining soni qisqara boshladi. Ustalarga qimmatbaho xomashyolardan

foydalanishga yol qoyilmagan. Zargarlik fabrikalarida ijod qilgan usta-zargarlar ish jarayonida asta-sekinlik bilan mavjud ananalardan yiroqlasha borganlar. XIX asrda shaharlarda tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi turli hunarmandchilik tarmoqlarining kengayishiga turtki bo'ldi. Savdo-sotiq ishlari ham rivojlanib, shaharlarda dokonlar, karvonsaroylar qurilgan, shaharlardagi hunarmandchilik ustaxonalarida bozorga uy-rozgor buyumlari, kiyim, gilam, zargarlik mahsulotlari tayyorlangan va bozorlarda sotilgan. Shahar turmush tarzining kirib kelishidan oldin ham, ularning hayotida oziga xos xususiyatlar uzoq vaqt saqlanib qolgan.

Natijada ular tomonidan ishlab chiqarilgan buyumlarning shakl-shamoyili ozgarib, "ekliklik" manzarani yuzaga keltirdi va bazan ananalarning butkul yoqolishiga olib keldi.

Ozbekiston mustaqillikka erishgandan song zargarlik sanati yana qaytadan jonlandi, qimmatbaho metall materiallaridan foydalanishga imkon yaratildi.

Ijod qilayotgan ustalar, asosan, ikki xil yonalishda: mahalliy zargarlik (unutilib borayotgan ananalarni qayta tiklash) va ananaviy zamonaviy uslubda zargarlik buyumlari yaratish ustida ijod qilmoqdalar. [5,243]

Zargarlik taqinchoqlari shakli, bajarilish texnikasi, vazifasiga kora turlichadir. Ularda xotin-qizlarning ijtimoiy ahvoli va yoshi boyicha tabaqalanishiga qat'iy amal qilingan. Taqinchoqlar qiz bolaning bolalikdan balogat sari yetishishida murakkablashib borishi, keksayganda soddalashuvi kuzatiladi. Qizlarning taqinchoqlari yomon kozlardan asrovchi tumor va munchoqlarning koplighi bilan ajralib turadi. Bezaklar toy liboslarini kiygan kelinning peshona va chakkasini tola qoplab, ularni koz, suq va afsunlardan "himoya" qilgan. Faqat yonoqlar ochiq qoldirilib, ularga qoshimcha burun sirgasi, mayda shokilalardan iborat "xalqoshga sirga" kabilar taqilgan. Ular ham kelin yuzini tosib turgan. Belga taqiladigan "saukele" belbogi uzunasiga turgan

(tovus dumiga oxshab, unda zargarlik buyumlari ishlatilmaydi. Bu kishi ortidan uzoq qarashning zarari haqidagi tasavvurlar bilan bogliq.

Qoraqalpoq zargarlik sanatida yomon nazardan asrovchi ramzlar xoch korinishidagi "shar tuyme" (Quyosh va olov qudrati ramzida) hamda "anshiq"-yonda osib yuriladigan antropomorf tasvir korinishida talqin etiladi.

Latundan ishlangan "jez bilezik"- maxsus bilaguzuk, asosan, yoshi katta ayollarga sovga qilingan. Ular uni taqmay, kelin-kuyovning nikoh toyi ramzi sifatida sandiqlarida asrashgan. Toy kuni kelin uzuk, burun buloqini birinchi marta taqadi, bu er-xotinlikning va arxaik tushunchalarga kora, insonni boshqa holatga otganligi ramzi hisoblangan. Marosim taqinchoqlari kumushdan yasalgan bolib, tilla, marjon, feruza toshlar bilan ham bezatilgan. Taqinchoqlar dastlab marosim ramzlari sanalgan bolsa, keyinchalik ular boy badavlatlikni korsatuvchi belgiga aylangan. [6,340-341]

XIX asr oxiri- XX asr boshlarida qoraqalpoqlarda zargarlik sanati yuksak darajada rivojlanadi, ular asosan ayollar taqinchoqlari, kumush taqinchoqlar, shuningdek, erar- jabduq, kamarlar yasashganlar. Oltin va kumush buyumlar ishlab chiqarish bilan shugullanadigan usta zargarlarni Oрта Osiyoning boshqa xalqlari kabi zargarlar (“zergarler”) deb atashgan. Asosan, zargar ustalar erkaklar bolishgan.

Kumush va oltindan yasalgan zargarlik buyumlariga talab katta bolgan. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida deyarli har bir qishloqning oz zargari faoliyat yuritgan. [7,160]

Ammo hozirgi kunda kunda Qoraqalpogiston respublikasida zargar ustalar juda kam. Darhaqiqat, ananaviy hunarmandchilik yoqolib bormoqda, lekin shunga qaramay, mahalliy aholi xotirasida zargarlarning alohida faoliyati haqidagi goyalari hanuzgacha saqlanib qolgan. Ushbu xotiralar qoraqalpoq zargarlik hunarmandchiligi haqidagi asosiy manba bolib xizmat qilib kelmoqda.

Qoraqalpogistonda otkazilg tadqiqot natijalariga kora, zargarlar yaqin vaqtgacha oz faoliyatini davom ettirgan. Odatda zargar bir yoki bir necha buyurtma olib, uy sharoitida ishlagan, bazan esa qishloqlarni aylanib yurib buyurtma olgan. Bunday hollarda zargar mijoz oldida ishlagan va oz haqini pul, don, chorva, bazan esa kumush korinishida olgan.

Aholining zargarlik buyumlariga talabi katta bolgani bois, mijoz oz buyurtmasini bir necha oy kutishga majbur bolgan. Zargarlar mahsulotlarida deyarli farq bolmagan, ular bir turdagi zargarlik buyumlarini yasaganlar. Zargarlik buyumlarini yashash uchun on yilgacha vaqt kerak bolgan, shuning uchun qoraqalpoq zargar ustalari imkon qadar oz ogli, yaqin qarindoshining ogli, oila azolariga yoshligidan zargarlik sirlarini orgatishga harakat qilgan. Xususan, axborotchilar bergan malumotlarga kora, bugungi kunda Qoraqalpogiston Respublikasi, Beruniy tumanida istiqomat qiluvchi aka-uka Said, Hamid Samatovlar oltindan buyurtmaga kora zargarlik buyumlarini yasash bilan shugullanib kelayotganliklarini aytib otdi. Shuningdek, 1996- yil Beruniy tumanida tugilgan axborotchi Alimov Shoxrux ham, asosan kumushdan buyurtmaga kora uzuk, zirak, boyinga taqadigan zanjir, bilaguzuk kabi zargarlik buyumlarini yasashini va sulolaning 3- avlodi ekanligini takidlab otdi. [9, 1]

Qoraqalpoq zargarlari ayollar bezaklarining barcha turlarini: sirga (sirga), bilaguzuk (bilezik), uzuk (juzik), qisqich (qarsyilgek), kokrak bezaklari (xaykel), ongirmonshaq, turli xil tugma va broshlar(tuime), tumor (tumarsha) yasaganlar. Aynan bu davrda milliy libos kiygan qoraqalpoq ayol va qizlarini bayramlarda, oilaviy tantanalarda rang — barang kumush taqinchoqlarsiz tasavvur qilib bolmagan.

Keng tarqalgan ayollar taqinchoqlaridan biri bu — bilaguzuk (bilezik) maxsus qoliplar yordamida yasalgan va zargar bir vaqtning ozida ikkitadan beshtagacha

bilaguzuk ustida ishlay olgan. Bilaguzuklar koproq kumushdan tayyorlangan va qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan. Odatda bunday bilaguzuklar turmushga chiqayotgan qizning qoliga taqilgan.

Zargarlar har xil turdagi sirgalar ham yasagan bolib, ular “jalpaq sirga”, “baldaqli sirga” deb atalgan, uni 12 yoshdan to turmushga chiqquniga qadar taqib yurishgan. [8,166]

Shuningdek, oltin simdan spiralsimon, jingalak qilib bezatilgan taqinchoq — arabek, ayollarning burun sirgasi hisoblanib, uni ong burun teshigida taqishgan. Ular zargarlar tomonidan buyurtma asosida yasalgan, etnografik tadqiqotlar xulosasiga kora, ayollar bezaklarining bu turi otgan avlodlarning madaniy yodgorligi sifatida saqlanib qolingan. Korib chiqilayotgan davrda butun Qoraqalpogiston hududida, shuningdek, shimoliy Xorazm turkmanlarining bir qismi orasida mavjud bolgan. Arabekka oxshash burun sirgalari Xiva va Buxoro xonliklarining aksariyat ozbek ayollari hamda, Orta Osiyo arablari, Garbiy Osiyoning bir qator xalqlari orasida keng tarqalgan.

Bundan tashqari ayollarning kokrak bezaklari juda xilma — xil bolib: tuime, shar tuime, jumalaq tuime, jalpaq tuime, xaykel, ongirmonshaq, tumar va boshqa taqinchoqlari diqqatga sazovor bolgan.

Ongirmonshaq — “jaranglaydigan” tasma naqshli bezak bolib, yovuz ruhlarni haydash qobilyatiga ega deb ishonilgan. U gumbazsimon shaklga ega, uning yumaloq asosidan jaranglaydigan goza sharlari(yongoqlar) va rombli zanjirlar otkazib chiqilgan.

Qoraqalpoq ayollarining ulkan kokrak zargarlik buyumlarida (haykel) shoxi tepaga qayrilgan buqa va shoxi pastga qayrilgan qoy tasvirlari bilan bogliq shoxsimon uchlari bolgan. “Xaykel” nomi ularning ajdodlarga siginishi va totemizmdan kelib chiqqan. Kuchli buqa va serpusht qoyning shoxi yovuz kuchlardan asrovchi xususiyatga ega deb hisoblangan va “oy buqasi”, “quyosh qoyi” ramzlari sifatida korilgan. Zargarlik buyumining markazida tumor- kovak gilof bolib, uning ichida qadimdan “yovuzlik kuchlaridan asrovchi” igna saqlangan. Hududga islom dini kirib kelganidan song, ignaning ornini qogozda yozilgan duo egalladi. Xaykel kelin sepining asosiy zargarlik buyumi hisoblangan, uni kelin farzand korgungacha bolgan butun davr davomida tumor qilib taqib yurgan.

Saukele — qadimda qoraqalpoq kelinlarining bosh kiyimi bolib, qimmatbaho metallar, toshlar, asosan marjonlar va munchoqlar bilan zargarlar tomonidan bezatilgan. Saukele qoraqalpoq xalqi milliy ananalari — zargarlik va kashtachilikning eng yuqori namunalarini ozida mujassam etgan. Yirik pushti marjonlar, alvon qizgaldoqlar bilan kashtalangan tillarang plastina, chekka qismida sadaf munchoqlar bilan bezatilgan. Saukelening orqa tomoniga, uzun, naqshli mato yopishtirilgan.

Qoraqalpoq zargarlik sanati uslubi ozining hashamatli, simmetrik shakli va jonli aylana konturlari bilan ajralib turadi. Zargarlar asosan ayollar zargarlik buyumlari va bolalar tumorlarini ishlab chiqarishgan, erkaklar uchun uzuklar, kamarlar va kamar toqasi, qurol — yarog qismlari va ot anjomlari yasaganlar. Barcha zargarlik buyumlari yovuzlikdan asrovchi va baxtga eltuvchi tumorlar hisoblangan.

Xulosa. Zargarlik sanati - qoraqalpoq amaliy sanatining yorqin va oziga xos korinishlaridan biridir. Qoraqalpoq xalq amaliy sanatining boshqa turlari qatorida zargarlik buyumlarining xom-ashyosi va ishlab chiqarish texnikasi M.Osiyoning boshqa xalqlaridan tuzilishi jihatidan ajralib turgan. Shuningdek, zargarlik sanati xalqning etnik tarixi, madaniyati va iqtisodiy munosabatlarini organishda qimmatli manbadir. Xulosa ornida yana shuni aytish mumkinki, Markaziy Osiyoda ozining qadimdan shakllanib kelgan boy etnografik ananalarini hozirda ham saqlab qolgan qoraqalpoq xalq hunarmandchiligi XX asrda ham turli transformatsion jarayonlarga qaramay azaliy ananalarini malum bir manoda saqlab qola olgan. Masalan, qoraqalpoq hunarmandchiligining kam organilgan sohasi hisoblangan zargarlik sanati ananalarini avloddan avlodga otkazib kelayotgan vakillar ushbu sohaga oid anana va udumlar, marosimlar osha davrda ham kam saqlanib qolingan.

Foydalangan adabiyotlar:

- [1, 379-380] Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. племенная структура и расселение в XIX-начале. М.Л., Изд-во Акад.наук СССР, 1950
- [2,] Отемисов А. Каракалпаklarдың енер-кэсиплери. Нокис, 1991.
- [3, 12-15] Алиева З.Ж. К вопросу классификации женских ювелирных украшений каракалпаков // Сб. НИИ искусствознания «Санъатшунос». Ташкент, 1998, с. 44-50; ее же: Ритуальные ювелирные украшения каракалпаков XIX - начала XX в. (в комплексе народного женского костюма) // 8АБИАТ, Ташкент, 2003, № 2,
- [4, 680] Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Т.2005 3-ж.
- [5, 243] Ўзбекистон хунармандчилиги ва амалий санъати Энциклопедия. II-ж.
- [6, 340-341] Ўзбекистон хунармандчилиги ва амалий санъати Энциклопедия. II-ж.
- [7, 160] Жданко Т. А., Камалов С. К. Этнография Каракалпаков. XIX-начало XX века (Материалы и Исследования) Ташкент издательство „Фан“ Узбекской ССР. 1980.
- [8, 166] Жданко Т. А., Камалов С. К. Этнография Каракалпаков. XIX-начало XX века (Материалы и Исследования) Ташкент издательство „Фан“ Узбекской ССР. 1980.
- [9, 1] Sotsiologik so'rov natijasi. Qoraqalpog'iston Respublikasi, Beruniy tumani 2022